

Ана Банић Грубишић¹

Институт за етнологију и антропологију
Филозофски факултет Универзитета у Београду

ИСТРАЖИВАЊЕ РЕЛИГИЈА НА ИНТЕРНЕТУ²

Апстракт: У раду се разматра феномен религије на интернету – како су и колико нове информационе технологије допринеле трансформисању "религиозног живота" у 21. веку. Студије религије на интернету су релативно ново поље проучавања, које заокупља пажњу научника из различитих дисциплина у последњих 15 година. Дат је преглед неколико теоријских и емпиријских истраживања најзначајнијих аутора који су се овом темом бавили у оквиру разматрања (ре)презентације мејнстрим и нових религија на интернету, формирања виртуелних религијских заједница/група, "сајбер-ритуала" и верског живота у виртуелним 3Д окружењима

Кључне речи: религија онлајн и онлајн религија, сајбер-религија, религијске заједнице на интернету, сајбер-ритуали

Интернет је данас саставни део свакодневног живота великог броја људи. Средишњу улогу у развоју компјутерске технологије и интернета, према речима Стивена Џоунса, имају пренос, комуникација и похрањивање односно уобичајено је да се "Интернет сматра *средством преноса, средством комуникације* (електронска пошта) и *апаратом за похрањивање података* – нека врста умрежене енциклопедије" (Џоунс 2001, 10).

Развој електронских медија – телевизије, телефона и посебно интернета као хибридног медија који комбинује аспекте наведених медија, променио је свет и утицао на стварање нових облика друштвености (в. Петровић 2009; Џоунс 2001). Бројни аутори сматрају како је ширење интернета једна од најважнијих појава нашег времена, која утиче на готово сва подручја живота. Када је о религији у "ери информацје" реч, сматра се да ће интернет због својих јединствених карактеристика довести до промене глобал-

¹ razdragano_suncokretje@hotmail.com

² Овај текст је резултат рада на пројекту "Антрополошко проучавање Србије: Од културног наслеђа до модерног друштва" (бр. 177035), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС.

ног контекста религиозности, те да ће се "променити лице и наличје религије" мењањем друштвеног контекста у коме се религија појављује и практикује (Dawson 2004, 385). Насупрот традиционалним теоријама секуларизације, у савременом (западном) свету феномен религије није у "опадању", већ се мења у више индивидуализовани облик, и због способности да прикаже различите "изјаве" појединих верника медиј Интернета представља нови извор за студије религије (Radde-Antweiler 2006, 56).

До експанзије интернета долази средином деведесетих година 20 века³. Кастелс бележи да је број Интернет корисника у свету 1996. године износио 16 милиона, да би крајем 2001. године било више од 500 милиона корисника Интернета широм света (Castells 2002, xxx).

До краја 1990. године на Интернету се налазило више од 1,7 милиона веб страница посвећених религији, да би до 2004. године број верских веб страница порастао значајно у целом свету – тада је било око 51 милион веб страница које се односе на религију, око 65 милиона веб страница које се баве црквама, и 83 милиона веб страница које садрже реч Бог. У вези с тим, Хојсгард и Варбург пишу "ако ови бројеви и њихов раст указују на приоритете људских жеља у 'доба дигиталне информације' религији иде сасвим добро" (Hojsgaard and Warburg 2005, 2). Анкете које су спровели "Pew Internet" и "American Life Project" указују на то да, иако религија није најпопуларнија тема сајбер-простора, интересовање за ову област међу корисницима интернета у знатном је порасту – у 2001. години 28 милиона Американаца је користило интернет у верске сврхе, а до 2004. године број особа у САД које су на мрежи били због религијских или духовних разлога повећао се скоро на 82 милиона (н.д, 3). Елена Ларсен појединце који користе интернет да би дошли до религиозних и духовних информација и како би се повезали са истомишљеницима назива "религијским сурферима" (Larsen 2004, 17). Истраживања показују да ови корисници сматрају да интернет доприноси побољшању њиховог верског/духовног живота, да доступност материјала на интернету о различитим религијама и покретима поспешује међурелигијску толеранцију, да омогућава лакши приступ религијским списима и разним образовним материјалима, него што је то случај у "офлајн свету" (исто, 20).

³ Сматра се да је интернет створен 1969.године. Првобитно је био коришћен у војне и образовне сврхе. Министарство одбране САД-а одабрало је Advanced Research Project Agency Network (ARPANET) за истраживање и развој комуникација и командне мреже која ће преживети нуклеарни напад. Седамдесетих година ARPANET се одваја из војног експеримента и постаје јавни истраживачки пројект. Један од најважнијих тренутака у развоју интернета је 1983. година када је тадашња мрежа прешла са NCP-а (Network Control Protocol) на TCP/IP (Transmission Control Protocol / Internet Protocol) што је значило прелазак на технологију каква се и данас користи. http://en.wikipedia.org/wiki/History_of_the_Internet.

Дигитално доба поред интернет куповине, виртуелних библиотека, универзитета и курсава, е-туризма, сајбер-секса, нуди и *e-замене* за религијске праксе попут виртуелних богослужења, сајбер-молитви, виртуелних ходочашћа, сајбер-ритуала – другим речима религијски живот се све више и више помера из цркви, храмова и џамија на интернет. Данас свако може да буде онлајн и да трага за новим формама религијске експресије. Постоји чак и католички светац интернета – Свети Исидор Севилски (Saint Isidore of Seville), кога је папа Јован Павле II 1997. прогласио заштитником/свцом интернета који усмерава католичке "сурфере" на умесну, пристојну употребу нове комуникационе технологије (а вероватно и да чува и штити компјутере од вируса и хакера).⁴

Како интернет утиче на религију? Какве последице развој нових информационих технологија има за традиционалне/мејнстрим религије, а какве за нове религијске покрете? На који се начин религиозни појединци и групе користе и прилагођавају интернету? Каква је природа *онлајн*⁵ религијске комуникације? Само су нека од питања која покреће однос религије и интернета. На "дилему" зашто проучавати религију и/на интернет(у) и да ли је то легитимно поље истраживања, Кристо Ломбард је дао једноставан одговор: "evo jednostavne fenomenološke opservacije: religiju i/na Internetu proučavamo "zbog toga" što je, poput Mont Everesta – tu ispred nas!" (Lombaard, 2007, 4).

Увод – етнографија интернета

Научници друштвено-хуманистичке провенијенције у проучавању виртуелне културе били су оријентисани према друштвеним односима које људи изграђују путем интернета и компјутерске комуникације, усредсређени на питања заједнице, односно на питање "ко смо ми када смо онлајн?" (Џоунс 2001, 21). Друштвене групе које настају повезивањем људи у сајбер-простору⁶ називају се *виртуелним заједницама* – које Ховард Рејнголд дефинише као "културне скупине које настају онда када се довољно људи довољно често сусреће у сајбер-простору" (Rejngold према Анто-

⁴ <http://catholicism.org/patron-saint-for-the-internet-isidore-of-seville.html>

⁵"Online" – "укључен", "умрежен", повезан са компјутерским сервисом/мрежом/централом података преко модема; за разлику од "offline", чије је основно значење речи "неповезан", "искључен", а у интернет терминологији има значење "бити искључен са мреже" или лишен приступа истој (Džons 2001).

⁶Cyberspace – киберпростор, сајберспејс; ментална димензија егзистенције, односно симулирана реалност настала као последица интерфејса човека и компјутера (Џоунс 2001).

нијевић 1999). Због природе компјутерски посредоване комуникације која превазилази време и простор, онлајн заједницу – групу људи која се окупља на одређеном дискусионом форуму, чет собама⁷, или мејлинг листама⁸, могу чинити људи из свих делова света које повезују заједничка интересовања било да се она односе на хобије, професију или религију.

Овакве врсте заједница су предмет етнографских истраживања већ дуги низ година и произвела су велики број студија које се баве питањима идентитета, новим облицима колективитета и новим облицима комуникације и интеракције у онлајн свету. Према Љиљани Гавриловић, на њих је могуће применити истоветне методе прикупљања података као код испитивања било које друге врсте заједница. Методи прикупљања података о виртуелној реалности могу бити: пасивни (еквивалент усмереног или неуспереног посматрања у реалној стварности) и односе се на садржај интернет локација, садржај порука у дискусионим групама које се односе на тему истраживања, учешће у четовима, посматрање корисника интернета у реалном, физичком окружењу или активни ако подразумевају онлајн интервју и/или анкету, офлајн интервју и/или анкету, или комбинацију ове две врсте поступка са истим испитаницима (Гавриловић 2004, 11).

Ипак, виртуелна етнографија се мора носити са низом озбиљних потешкоћа. Вител истиче да је један од проблема са којим се виртуелна етнографија мора суочити ваљаност података о корисницима интернета, будући да сајбер-простор пружа могућности "поигравања са идентитетом" те се тачност података о доби, полу, и националности корисника тешко може проверити. Други проблем се односи на кључну методу етнографског истраживања, на посматрање са учествовањем. Посматрање се у виртуелном простору према Вителу може одвијати само у прилично смањеном обиму и на ограничен начин. Наиме, могу се посматрати промене веб страница у неком времену или настанак дискусионих листа, настанак речи на чату или кретање аватара у тродимензионалном окружењу, али се не могу посматрати "стварни људи", а управо је то суштина посматрања са учествовањем по овом аутору. Следећи проблем теренског рада у потпуно виртуелним просторима односи се на схватање контекста јер одмак од терена резултира недостатком заједничког обостраног опажања физичког контекста. Не може се доћи до информација о физичким или

⁷ Chat room – просторија или место за ћаскање, ћаскаоница, виртуелни простор, односно комуникациони канал преко ког комуницира више корисника у реалном времену.

⁸"Mailing List – група људи са заједничким интересовањима која размењује поруке имејлом; намена мејлинг-листа је да обавештавају или да омогућавају члановима групе да размењују мишљења о одређеним питањима, податке и савете (тзв. *discussion list*).

естетским (начин одевања, на пример) карактеристикама корисника. Док дијалог лицем-у-лице осим изговорених речи укључује гестове, мимику, звук гласа, онлајн комуникација ограничена је на писану реч и емотиконе. Иако се Вител не противи истраживању у потпуно виртуелним просторима, он сматра да се такво истраживање ипак не треба звати етнографијом – "истраживање у виртуелним просторима може постати виртуелни теренски рад ако је оно мултитеренско, и то у сасвим физичком смислу: ако се спроводи у школама, Интернет кафићима, на радним местима и у приватним животним просторима. Ако је истраживање једнотеренско, ако се спроводи само са рачунара истраживача, било би прикладније одбацити назив етнографија и говорити о анализи разговора, анализи текста или анализи дискурса" (Wittel 2004, 5-6).

Религија на интернету – развој и историја

Употреба интернета у верске сврхе свој почетак има у раним осамдесетим. Рејнголд је документовао неке од првих религиозно оријентисаних активности на Би-Би-Есу⁹, електронској централи за преношење и прослеђивање информација и порука удаљеним корисницима, где је у оквиру дискусија постојала тема под називом "креирајте вашу сопствену религију". То је убрзо довело до развоја бројних Би-Би-Сијевих форума о религији. У истом периоду онлајн религијске дискусије су се појавиле на "Usenetu"¹⁰ од којих је прва била "net.religion".¹¹ Крајем осамдесетих појављују се онлајн групе које су посвећене специфичним религијама – као што је први хришћански имејл њузлетер "United Methodist Information" или Usenet група "net.religion.jewish". Кембел пише да се прекретнички догађај за религиозну употребу интернета догодио када је одржана онлајн комеморација за посаду брода за свемирска истраживања Чаленцер – одржана је онлајн литургија и посетиоци су се заједно молили. Деведесетих су се на интернету појавиле бројне религијске групе и мејлинг листе попут "Ecsuneta", "H-Judaic" и "BuddhaNeta". Прва онлајн црква на интернету основана је 1992. под називом "The First Church of Cyberspace" (Campbel 2005, 310-311).

⁹ "Bulletin Board Systems" – претходник модерној форми WWW-а и осталих аспеката Интернета

¹⁰ Део интернета, Би-Би-Ес који садржи све тематске форуме, њих око 14000 а може му се приступити преко Интернета и других онлајн сервиса (Доунс 2001, 365).

¹¹ Средином осамдесетих током реконфигурације Useneta поделиће се на неколико дискусионих група: "alt.philosophy", "alt.religion", "soc.culture", "soc.religion", и "talk.religion".

Средином деведесетих феномен религије на Интернету привукао је пажњу јавности кроз два новинска чланка: "Technopagans: May the Astral Plane be Reborn in Cyberspace" у магазину "Wired" 1995. године¹², и тексту "Finding God in the Web" 1996. године у Тајму¹³. Следеће године новинар Џефри Залески објавио је књигу "The Soul of Cyberspace: How New Technology is Changing Our Spiritual Lives"¹⁴, чија је тематика била питање духовности у сајбер-простору и у којој су приказани интервјуи с верским лидерима мејнстрим религија о њиховом поимању нових информационих технологија. Такође, у то време започињу и прва академска проучавања религијске комуникације на интернету. Проучавање религије на интернету није било (нити је) ограничено само на једну дисциплину или на само један методолошки приступ, већ је оно у својој сржи интердисциплинарно и једнаки допринос разумевању овог феномена долази из различитих научних дисциплина (комуникологије, социологије религије, антропологије, теологије, религијских студија, психологије...). Према Хојсгарду и Варбургу могуће је издвојити два периода истраживања религије у сајбер-простору¹⁵ – први, рана теоријска промишљања која су била обележена утопијском фасцинацијом и ентузијазмом пред потенцијалом истраживаног поља, и други талас истраживања који одликује већа рефлексивност и мања нереалистичност у процени, а истраживачи се фокусирају на "чињенично ситуирану праксу религијске онлајн интеракције" (Hosjsgard and Warburg 2005, 2).

Амерички теоретичар религија и комуникација Стефан О'Лири је један од првих научника који је анализирао улогу нових информационих технологија у верским заједницама. У пионирском есеју "Cyberspace as Sacred Space: Communication Religion on Computer Networks", он тврди да је појава интернета имала револуционарну улогу у ширењу вере попут проналаска штампања¹⁶ (O'Leary 1996). Напустивши оптимистични тон

¹² Чланак је доступан на <http://www.wired.com/wired/archive/3.07/technopagans.html>

¹³ <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,985700,00.html>

¹⁴ <http://www.amazon.com/Soul-Cyberspace-Technology-Changing-Spiritual/dp/0062514512>

¹⁵ Ова два "таласа истраживања" грубо је могуће раздвојити на период од 1995. године до 2000. године, и на период од 2000. до данас – нпр. прва међународна конференција о религији и компјутерски посредованој комуникацији одржана је на Универзитету у Копенхагену 2001. године, излагања са конференције публикована су у зборнику "Religion and Cyberspace" који су уредили поменути аутори.

¹⁶ Сличног гледишта је и Бренда Брашер истичући да комуникацијске технологије не могу саме да измене будућност религије. Телевизија и радио су по овој ауторки били коришћени на нереволуционарне начине и недостајао им је кључ-

његових ранијих радова, за које сматра да су били наивни и утопијски, данас је заговорник "сајбер-песимизма" (O'Leary 2004, 38). "Чак и онај сајбер-ритуал са најбољом графиком, звуком, тродимензионалним симулацијама не може да замени извођење ритуала на физичком светом месту, јер учесници у сајбер-ритуалима ипак остају само гледаоци, одвојени од виртуелног простора кутијом на столу. Само путовање у физички Јерусалим доноси осећај мира, духовности и инспирације" (исто, 44).

У раним двехиљадитим, с даљим развојем информационих технологија одн. мултимедијалних садржаја на мрежи, религијска комуникација престаје бити само текстуалне природе, и пажња истраживача се са дискусионих група и мејлинг листа, као места где сте окупљају "религијски сурфери", усмерава на посматрање тзв. сајбер-ритуала и "виртуелних ходочашћа", који се поред формалних веб страница старих и нових религија у највећем броју спроводе у "Second Life-у".¹⁷

У прилог тези да се религиозни живот у двадесет првом веку једнако активно одвија и офлајн и онлајн говори постојање и посећеност сајбер-црква. На интернету се 2004. оснива Church of Fools¹⁸ – онлајн верски сервис у 3Д окружењу, чије је креирање спонзорисала Методистичка црква Велике Британије. Црква је била онлајн 12 недеља, изгледала је као права црква и у њој се радило све што се у цркви и иначе ради (служба се одржавала једном недељно са литургијом, молитвама, читањима, химнама), корисницима је омогућена гестикалација аватара, постојао је и део на-

ни елемент у виду радикалног иноватора, појединца који ће да се користи технологијом у сврху изазивања промене као што је то уз помоћ штампе урадио Мартин Лутер, те Башерова поред штампе једино у Интернету види револуционарни потенцијал (Brasher 2001, 15-16).

¹⁷ "Second Life" је виртуелни тродимензионални свет, врста друштвене мреже која на Интернету постоји од 2003. Корисници којих има више од 10 милиона су друштвено и религиозно веома активни, и своје активности из стварног живота пребацују у виртуелни простор – па тако и религијске симболе и праксе (изграђене су синагоге, цркве, храмови и џамије), што је "други живот" учинило једним од омиљенијих предмета проучавања међу истраживачима који се баве религијом/ритуалима на мрежи (Martinez-Zarate and Corduneanu 2008, Radde-Antweiler 2009, Robinson-Neal 2009).

¹⁸ Ова црква-пројекат "порекло" има у интернет хришћанском магазину "Ship Of Fools" посвећеном вери у савременом свету. 2003. године корисници окупљени око магазина развијају пројекат "The Ark" у 3Д виртуелном простору – једну врсту "онлајн игре" која је била заснована на библијским ликовима. Дванаесторо људи, међу којима су били свештеници, омладински радници, учитељи и психолози, играли су се на мрежи улоге библијских светаца или грешника, и одговарали на питања посетилаца. Пројекат је трајао 40 дана и свакодневно се око 4000 људи логовало на ову онлајн игру.

прављен за атеисте (Atheist Corner), као и неформални део испред цркве где су се корисници дружили и дискутовали, посетиоци (од којих су неки били хиљадама километара георграфски удаљени једни од других) изговарали су молитве на различитим језицима и како ко уме... Намера креатора ове виртуелне цркве је била да привуку људе који у стварном свету не одлазе у цркву, да их едукују и информишу "Као што је Џон Весли у 18. веку своје проповеди из цркве преместио на улицу, и ми смо желели да цркву пребацимо тамо где су људи у 21. веку – на интернет"¹⁹ (Jenkins 2008).

Терминолошка дилема: онлајн религија или религија онлајн

Теоријска дистинкција између онлајн религије и религије онлајн, коју је 2000. године увео Кристофер Хеланд, прихваћена је од већине истраживача и надаље је развијана, надопуњавана и прилагођавана. Хеланд је предложио оваква одређења за описивање и интерпретирање комплексног и разноврсног феномена религије(а) на интернету на основу религијских веб страница које су му биле доступне крајем 1999. У то време постојала је јасна разлика између религијских сајтова где су корисници могли да се понашају без ограничења слободе, и где је постојао висок ниво интеракције (*онлајн религија*) и већине осталих религијских веб страница који су само пружали/преносили религијске информације без могућности интеракције (*религија онлајн*), и чини се да је постојала корелација између официјелних религијских група и религије онлајн, и "неофицијелних" религијских сајтова и онлајн религије (Helland, 2005, 1).

Религија онлајн, дакле, описује снабдевање информацијама или сервисе повезане са различитим религијским групама и традицијама. Укључује на хиљаде сајтова успостављених од стране конгрегација, цамија, храмова и синагога као и веће религијске институције којих су оне део. Такође, комерцијални сајтови који продају књиге религијске тематике и остале производе и религијске реквизите потпадају под ову категорију. Онлајн религија, с друге стране, позива интернет посетиоце да узму учешћа у религијским праксама – онлајн молитвама, медитацији, различитим ритуалима (католичка миса, хиндуистичка пуја, пагански ритуали), духовном саветовању, онлајн читањима тарота или руна, итд.²⁰

¹⁹ Колико је добар одзив пројекат имао говори и податак да је девог дана од оснивања забележена посета од 41.000 за време 24 сата, што је Church Of Fools учинило најпопуларнијом црквом на свету тога дана. Дневно се, иначе, на сајт логовало око 7000 посетилаца.

²⁰ Бренда Брешер у студији "Give me that Online Religion" детаљно описује религијске праксе, тј. извођење неких од ових ритуала на интернету (Brasher 2001.)

Ипак, поједини аутори сматрају да неке интернет активности комбинују оба приступа, односно да се религија онлајн и онлајн религија преклапају (Dawson and Cowan 2004, 7) поготово када је реч о неопаганским сајтовима. Сличног мишљења је и Глен Јанг на основу посматрања манифестовања хришћанства на интернету – читању религиозних текстова на мрежи и у молитвама које се спроводе на интернету и тиме спајају и информацију и партиципацију: "религија онлајн и онлајн религија нису у стриктној опозицији, већ су само два типа религијске експресије и активности које постоје у континуитету једна са другом (Young 2004, 93).

Нешто другачију типологију од Хеланда предложила је Анастасија Карафлогка. Она сматра да се религијски дискурс у сајбер-простору може поделити на неколико основних типова – објективни, конфесионални, лични и субјективни (Karaflögka 2002). Објективни тип се односи на веб странице универзитета, институција и академских журнала који се баве религијом. У овој категорији религијски дискурс је затворен унутар ограничења "чистог текста" (исто, 280). Конфесионални тип укључује званичне веб странице различитих религија и духовних веровања, док се трећи тип – лични, односи на веб странице појединаца који путем интернета желе да са истомишљеницима размењују ставове, идеје и искуства. Субјективни тип религијског дискурса на интернету према Карафлогки укључује оне странице на којима су изражена опречна и негативна мишљења о другим и другачијим религијама, односно представљају критику религије или религијске ситуације (исто). Користећи другачију терминологију од Хеланда, ова ауторка прави разлику између "религије *на*" и "религије *у*" сајбер-простору. Религија *на* сајбер-простору је "информација аплоудована од стране било које религије, цркве, појединца или организације која такође постоји и до које се може доћи и у офлајн свету, те се у овом случају интернет користи као оруђе" (исто, 285). Религију *у* сајбер-простору Карафлогка назива сајбер-религијом – то је религиозна, духовна, или метафизичка експресија која је створена и постоји искључиво на интернету, те се у овом случају интернет се користи као окружење (исто).

Интернет – рај за нове религијске покрете

Када је реч о присуству нових религија/алтернативних религијских концепата²¹ на интернету, пажња истраживача такође је била усмерена на

²¹ Уместо устаљеног назива "нови религијски покрети" Данијел Синани предлаже термин "алтернативни религијски концепти" чијом би се употребом умањиле недоумице око временских, просторних и организационих аспеката проучаваних феномена (Синани 2009).

потрагу за одговорима какве и колике ће промене "ново" (виртуелно) окружење донети самим новим религијским покретима и њиховим члановима/верницима. У поређењу са проучавањима "традиционалних/мејнстрим" религија на WWW-у, академских радова о новим религијама на мрежи има знатно мање.

Први рад о овој теми (који је додуше био у форми описних запажања и "испијавања терена") насловљен једноставно "New Religions and the Internet", објављен је 1996. године у часопису "Diskus" (Chrystides 1996)²², где је аутор укратко престао официјелне сајтове Јеховиних сведока и Сајентолошке цркве као и остале "непријатељски настројене" сајтове на којима су се могле наћи информације о овим двома религијама. Званична веб страница Јеховиних сведока у то време је била прилично скромна, а приступ дискусионим групама био је могућ једино уз препоруку некога од старешина. Чак и данас страница <http://www.watchtower.org>, иако нуди могућност превода на 403 језика, изгледа надасве једноставно и "изван времена", без мултимедијалних садржаја и са ограниченим опцијама у претраживању. Насупрот страници Јеховиних сведока, Сајентолошка црква је од самог почетка свог бивања на интернету исти упрегнула у сврхе самопромоције, као начин пропагирања "techa" па је и данашња званична презентација цркве у потпуности интерактивна, и за њено детаљно "прегледавање" потребно је више дана. Упоредо са успостављањем сајтова нових религија, на интернету се појављују и веб странице антикулт/контракулт покрета којих је умногоме више него првих, што је навело Дагласа Ковена на закључак да је у току "и-спејс индустрија рата против култова", који неретко воде особе које имају врло мало или нимало формалног теолошког образовања или било каквог академског искуства у оквиру проучавања нових религијских покрета, али који сами себе називају 'експертима за култове' јер су обично бивши чланови тих покрета/ религија" (Cowan 2004, 257). Сајбер-простор тиме постаје "борбено поље" за доминацију и ауторитет – контракулт покрети настоје да контролишу информације које круже интернетом и да успоставе оно што се посетиоцима приказује као ауторитативни глас о теми (нпр. на интернету су се водиле неке од најзначајнијих битака у вези са перцепцијом јавности у односу на сајентологију).

²² Ајлин Баркер констатује да када је 1995. године уређивала темат часописа "Social Compass" посвећеног променама у новим религијама није било нити једног помена Интернета или WWW-а, и да је њено интересовање за ову тему потакнуто посетом ISKCON центру ("Међународно друштво за свест Кришне") у Шведској 1995. који су успоставили софистицирану електронску мрежу за повезивање поклоника широм света, да би тек две године касније 1997. написала рад о променама које нове електронске комуникације проузрокују у односу на нове религије (Barker 2005).

Једно од најчешће постављених питања у вези са постојањем Нових религијских покрета (НРП)/Алтернативних религијских концепата на интернету јесте да ли интернет заиста пружа ефикасније начине за регрутовање нових чланова?²³ Лорн Досон и Цена Ненебри истичу како је примарна употреба интернета "рекламирање" НРП групе који информације о њој треба да учини доступним (релативно јефтино). У поређењу са усталим медијима који се користе за дистрибуцију верских ставова (књиге, видео снимци, касете, радио и телевизија), интернет сајтови су лако доступни и економичнији за произвођење и функционисање. Већина њихових испитаника нагласила је како WWW представља идеални начин за ширење њихових ставова (Dawson and Hennebray 2004, 160).

Сајбер-религија – у цркви "летећег шпагети чудовишта" и невидљивог пинк једнорога

"This page is in progress of being altered to mislead Lorne Dawson. It may therefore seem disjointed and confused" (The Church of MOO)

Не само што су нове информационе технологије омогућиле старим и новим религијама и покретима да се "шире" и привлаче нове поклонице, а њиховим верницима да комуницирају међусобно на различите начине, већ је и интернет (то јест његови корисници) изнедрио њему специфичне облике религије/веровања, ако је "сајбер-религија"²⁴ уопште нешто више од постмодерне пошалице или неке врсте/облика фолклора виртуелне културе. Доба највеће популарности сајбер-религија попут Муизма или Дигитализма јесте средина деведесетих година када и долази до експан-

²³ Нпр. Покрет "Небеска капија" је неколико година користио медиј Интернета за комуницирање са својим присталицама и да би "ширили" своју поруку.

²⁴ Неке од најпознатијих сајбер-религија (биле) су Thee Church of MOO – <http://www.churchofmoo.com/>; Digitalism – <http://digitalism.8m.com/>; The Church of SubGenius – <http://www.subgenius.com/index.html>; First Church of Jesus Christ, Elvis – http://jubal.westnet.com/hyperdiscordia/sacred_heart_elvis.html; Gerbilizam – <http://www.corg.org/ginfo.htm>; The Church of the Flying Spa-ghetti Monster – <http://www.venganza.org/>; Church of Virus – <http://www.churchofvirus.org>; The Invisible Pink Unicorn – <http://www.invisiblepinkunicorn.com/ipu/home.html>; Holy Order of the Lemon – <http://www.Hellshaw.com/lemon/>; Technosophy – <http://www.technosophy.com/>; Center for Duck Studies – <http://www.jagaimo.com/duck/>; Према веб страници <http://www.memecentral.com/mu/mu0005.htm> а на основу Yahoo директоријума http://www.yahoo.com/Society_and_Culture/Cyberculture/Religions који више не постоји, на Интернету је било 34 сајбер-религије (на страници нема података на коју годину се овај попис сајбер-религија односи). Нешто оскуднији попис сајбер-религија постоји и на <http://www.religiousworlds.com/virtual/religions.html>.

зије интернета. Оно што је заједничко овим необичним "заједницама веровања" поред њиховог постојања само на интернету јесу пародија и хумор (Dawson and Hennebry 2004, Narizny 2009) и постмодерна религиозност (Karaflogka 2002). Сајбер-религије рефлектују основне карактеристике постмодерне сајбер-културе, оне су "религија без религије".

Према Хојсгарду, чињеница да сајбер-религије постоје искључиво на интернету није сама по себи довољна за размивање овог феномена и сматра да оно што сајбер-религију поред начина преноса (медијације) разликује од других типова религије и културне комуникације на интернету јесу садржај и организација (Hojsgaard 2005, 54). На овим веб страницама често су присутна алтернативна/опречна гледишта у односу на идеје традиционалних религија, сатирично представљање система веровања јудаизма, хришћанства или ислама, затим фасцинација технологијом, конструкцијом идентитета, експериментима, имитацијама... (исто, 55). Када је у питању организација, већина аутора сајтова сматра да њихове религије нису озбиљно институционализоване. Упркос томе један део сајбер-религија временом је стекао активне присталице те се стога Хојсгарду чини да се може говорити о институционализацији будући да се сајтови редовно ажурирају, образују се дискусионе групе, издају публикације у е-форми...

Аутори који су се бавили овим феноменом крајем деведесетих и почетком двехиљатих и сами су били под утицајем одушевљења шта све интернет може или шта се мислило да може, па се "значај" сајбер-религија може посматрати само из перспективе прошлости, у оквиру неке врсте Интернет археологије и Интернет фолклора јер већина ових "религија", то јест сајтова, данас функционише само као блог за разоноду који има одређени култни статус.

Завршна разматрања – prosvetljenje.net coming soon!

Један незапочети терен

Овај рад првобитно није замишљен да буде прегледног типа већ као мини студија случаја о паганским и неопаганским заједницама које постоје на српском WWW-у. Крајем 2009. године означила сам веб странице које се односе на овај феномен са намером да их детаљније прочитам касније. Почетни и "путоказни" сајт од кога сам мислила да "кренем у потрагу" био је портал посвећен новим облицима духовности. Садржај сајта је био врло опширан, са вестима, бројним текстовима, рецензијама књига, огласима, сродним линковима, и оним што је мени било најважније – са форумом где се окупљала немалена група чланова који су међусобно дискутовали о блиским темама и планирали "офлајн" скупове. Међутим, нисам могла да се региструјем и тиме читам и постове чланова, а не само наслове

тема. Покушавала сам да се прикључим овој дискусионој групи неколико пута (са различитих имејл адреса) али ми је захтев за регистрацијом упорно био одбијан (од стране администратора сајта, тј. модератора форума) без пропратног објашњења. Чини се да је ова религијска виртуелна заједница чувала свој сајбер-простор од очију радозналих, да ли због преовлађујуће негативне слике и стереотипа о духовно-мистичним покретима у нашем друштву, да би се заштитила од "уљеза" или због неких других (групи важних) разлога, нисам сазнала. Није ми било "дозвољено" ни да будем посматрач, да у заједницу уђем да бих више научила о њиховом веровању и праксама, а камоли да спроведем у дело посматрање са учествовањем. Интервју, анкета, неформални разговор са испитаницима – методе којима су се аутори помињани у овом раду служили у њиховом истраживању религије на мрежи, нисам имала на коме да применим. Изгледа да за етнографију интернета нису довољни само воља истраживача, рачунар и модем, већ и оно што је Вител назвао "помоћ чувара мреже" – познавање некога из заједнице проучаваних који би истраживача увео у заједницу. Моја потрага за "чуварем мреже" била је неуспешна и када сам после неких пола године отишла на сајт prosvetljenje.net сачекала ме је порука "coming soon". Сајт више није постојао, и моја (евентуална) грађа била је вероватно неповратно изгубљена.

Једно од одређења интернета као медија је његова ефемерност. У простору који се стално мења, пише Аманда Митра, специфични текстови су доступни само у одређеном временском периоду, те отуд слика коју ти текстови стварају није трајна (Митра 2001, 99). Нестанком сајта prosvetljenje.net изгубљено је "сведочанство" о једној виртуелној групи, све оно што су њени припадници писали, радили, како су се њихова веровања и праксе развијали током две године. Несталност интернета једна је од већих препрека истраживању. Није довољно само описати одређену религијску онлајн заједницу и констатовати да она постоји у сајбер-свету, потребно је пратити и њен развој кроз историју, а не само у садашњем тренутку или у периоду од три месеца.

Ипак, као што неки сајтови нестају, рађају се и нови посвећени истим темама. Крајем априла 2010. основан је нови портал посвећен паганизму у Србији (до сада има 16 регистрованих чланова и форум са свега неколико постављених тема). Можда ће његови чланови бити отворенији за нека будућа истраживања.

Литература:

Антонијевић, Смиљана. 1999. Виртуелне заједнице и друштвени односи на Интернету. *Социологија* 41 (2) : 187-200.

- Barker, Eileen. 2005. Crossing the Boundary: New challenges to religious authority and control as a consequence of access to the Internet. In *Religion and Cyberspace*. Ed. Morten Hojsgaard, New York: Routledge.
- Brasher, Brenda. 2001. Give me that Online Religion. San Francisco: Jossey-Bass.
- Campbell, Heidi. 2005. Making Space for Religion in Internet Studies. *The Information Society* 21: 309–315.
- Castells, Manuel. 2002. The Internet and the Network Society. *The Internet in Everyday Life*, ed. Barry Wellman and Caroline Haythornthwaite. Blackwell Publishers Ltd.
- Chryssides, George. 1996. New Religions and the Internet. *Diskus* 4(2).
- Cowan, Douglas. Contested Spaces: Movement, Countermovement, and E-Space Propaganda, Religion Online. In *Religion Online: Finding Faith on the Internet*, Ed. Lorne Dawson and Douglas Cowan, New York: Routledge.
- Dawson, Lorne and Cowan, Douglas. 2004. Introduction. In *Religion Online: Finding Faith on the Internet*, Ed. Lorne Dawson and Douglas Cowan, New York: Routledge.
- Dawson, Lorne and Hennebry Jenna. 2004. New religions and the Internet: Recruiting in New Public Space. In *Religion Online: Finding Faith on the Internet*, Ed. Lorne Dawson and Douglas Cowan, New York: Routledge.
- Dawson, Lorne. 2004. "Religion and the Internet: Presence, Problems, and Prospects". In *New Approaches to the Study of Religion*, ed. Jacques Waardenburg, 385-406. New York: Walter de Gruyter.
- Џоунс, Стивен 2001. Увод. У: Виртуелна култура, ур. Стивен Џоунс. Београд: XX век.
- Гавриловић, Љиљана. 2004. Етнографија виртуелне реалности. *Гласник Етнографског института SANU* 52 : 9-16.
- Helland, Christopher. 2005. Online Religion as Lived Religion: Methodological Issues in the Study of Religious Participation on the Internet. *Online-Heidelberg Journal of Religions on the Internet* 1(1): 1-16.
- Hojsgaard, Morten and Warburg, Margit. 2005. Introduction: Waves of Research. In *Religion and Cyberspace*. Ed. Morten Hojsgaard, New York: Routledge.
- Hojsgaard, Morten. 2005. Cyberreligion on the cutting edge. In *Religion and Cyberspace*. Ed. Morten Hojsgaard, New York: Routledge.
- Jenkins, Simon. 2008. Rituals and Pixels: Experiments in Online Church. *Online – Heidelberg Journal of Religions on the Internet* 3 (1).
- Karaflogka, Anastasia. 2002. Religious Discourse and Cyberspace. *Religion* 32: 279-291.
- Lombaard, Christo. 2007. Thinking through the spirited web. Some clarifications on the Internet and embodied experiences thereof. *Communicatio* 38 (2) : 1-10.
- Митра, Аманда. 2001. "Виртуелно заједништво: тражећи Индију на интернету". У: Виртуелна култура, ур. Стивен Џоунс, Београд: XX век.

- O'Leary, Stephen. 2005. Utopian and distopian possibilities. In *Religion and Cyberspace*. Ed. Morten Hojsgaard, New York: Routledge.
- O'Leary, Stephen. 1996. Cyberspace as Sacred Space: Communicating Religion on Computer Networks. *Journal of the American Academy of Religion* 64(4) : 781-808.
- Петровић, Далибор. 2009. Интернет у функцији персоналног умрежавања. *Социологија* 51 (1) : 23-44.
- Radde-Antweiler, Kerstin. 2006. Rituals Online: Transferring and Designing Rituals. *Online – Heidelberg Journal of Religions on the Internet* 2 (1) : 54-72.
- Синани, Данијел. 2009. Можда си ти она права? – нове религије и алтернативни религијски концепти. *Етноантрополошки проблеми* 4 (1) : 163-182.
- Wittel, Andreas. 2004. Etnografija u pokretu: od terena do mreže i interneta. In *Etnografije interneta*, ed. Reana Senjković i Iva Pleše. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Young, Glenn. 2004. Reading and praying online: The Continuity of Religion Online and. Online Religion in Internet Christianity. In *Religion Online: Finding Faith on the Internet*, Ed. Lorne Dawson and Douglas Cowan, New York: Routledge.

Primljeno: 17.08.2012.

Prihvaćeno: 01.10.2012.

Ana Banić Grubišić

RESEARCHING RELIGION ON THE INTERNET

This paper examines the phenomenon of religion on the Internet – in what way the new information technologies have contributed to the transformation of religious life in the twenty-first century. Study of religion on the Internet has been relatively new field that attract researchers from different disciplinary backgrounds during the last 15 years. This paper reviews several theoretical and empirical studies of prominent authors who have dealt with this issue: (re)presentation of mainstream and new religions on the Internet, the process of forming virtual religious communities and groups, cyber-rituals and religious life in the 3D virtual environments.

Key words: religion online and online religion, cyber-religion, religious communities on the Internet, cyber-rituals